

**MICHAŁ KULECKI. WYGNAŃCY ZE WSCHODU: EGZULANCI W
RZECZYPOSPOLITEJ W OSTATNICH LATACH PANOWANIA
JANA KAZIMIERZA I ZA PANOWANIA MICHAŁA
KORYBUTA WIŚNIEWIECKIEGO.
WARSZAWA: NACZELNA DYREKCJA ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH,
WYDAWNICTWO DIG, 1997. 237 s.**

Рівнозначними термінами "вигнанці" і "екзулянти" (від латин. *exules*) в Речі Посполитій другої половини XVII ст. окреслювали головним чином шляхту, яка змушена була покинути свої маєтки, розташовані в Чернігівському і Брацлавському воєводствах, в Київському воєводстві (крім північної половини правобережної його частини), – під час визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, в Смоленському воєводстві і Стародубському повіті, – внаслідок окупації цих земель Москвою, починаючи від 1654 р., в Подільському воєводстві, – після завоювання його 1672 р. Османською імперією. Значну кількість, якщо не більшість, цієї шляхти склали ті, для кого доходи з маєтків, до втрати останніх, були єдиним джерелом існування, решту – ті, хто мав землеволодіння в інших регіонах Речі Посполитої, причому слід мати на увазі певну умовність вживання згаданих термінів стосовно тих з цієї решти, для яких надходження з втрачених маєтків були меншими від надходжень з інших володінь.

Емігрувавши у внутрішні воєводства Речі Посполитої, шляхта продовжувала брати участь у її політичному житті – збиралася на свої сеймики (зокрема, вигнанці з Чернігівського і Брацлавського воєводств – у Володимирі, з Київського – в Житомирі, з Подільського – в Галичі, а згодом – у Львові), мала своє представництво на сеймах, яке відстоювало її інтереси. Шляхта прагнула повернутись до своїх маєтків або отримати за них грошову компенсацію. Повернутись, зрештою, вдалося, загалом на початку XVIII ст., лише вигнанцям з Брацлавського і Подільського воєводств та з південної половини правобережжя Київського воєводства.

Донедавна доля цих емігрантів спеціально не вивчалась. І ось з розривом у три роки побачили світ дві монографії польських істориків, присвячені їй висвітленню. Автор хронологічно першої з них, Ярослав Столицький, розповів про вигнанців з Подільського воєводства¹. Увага Міхала Кулецького спрямована на висвітлення долі шляхти з Лівобережної України (у тому числі – Стародубщини) і Смоленщини. В основу дослідження він поклав свою докторську дисертацію, виконану під керівництвом професора Збігнева Вуйціка – відомого знавця польсько-російських відносин 60 – 70-х років XVII ст.

Рецензоване дослідження охоплює 1667–1673 рр. – період від укладення 9 лютого Андрусівського перемир'я до смерті короля Михайла Вишневецького. Автор також торкається проблеми вигнанців стосовно 1648–1666 і 1673–1691 рр.

Дослідження ґрунтується головним чином на рукописних матеріалах, виявлених в архівах та бібліотеках, особливо в Головному архіві давніх актів у Варшаві, Державному архіві міста Гданська, Бібліотеці Чарторийських у Кракові, Бібліотеці

¹ *Stolicki J. Egzulanaci podolscy (1672–1699): znaczenie uchodźców w życiu politycznym Rzeczypospolitej. Kraków, 1994. Див. нашу рецензію на цю книгу в "Записках НТШ" (1996. Т. ССXXXI. С. 594–598).*

Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві. Автор застерігає, що з причин, від нього незалежних, він не мав змоги займатись пошуками джерел в закордонних архівах та бібліотеках і додає при цьому: дані джерела містять деталі, використання яких навряд чи внесло б щось суттєве у висвітлення теми (с. 8). Навіть якщо останнє твердження небезпідставне, усе ж слід було, на наше переконання, обов'язково попрацювати за кордоном, яка ж бо гарантія того, що не знайшлися б тут документи, що містять цінні відомості.

З рукописних матеріалів найбільше дослідникові придалися діарії сеймів, сеймикові постанови, кореспонденція. М. Кулецький також добре обізнаний з джерельними виданнями та літературою. Зокрема, він старанно використовує опубліковані в "Архиве Юго-Западной России" (ч. II, т. 1–2) інструкції, дані сеймиками шляхти-вигнанців обраним нею послам на сейм.

Зміст роботи викладено у таких розділах: I. "Від Андрусова до Москви. Справа екзулянтів у 1667 р."; II. "Проблема екзулянтів від посольського трактату до елекції Михайла Корибута. 1668–1669 рр."; III. "Екзулянти на коронаційному сеймі 1669 р."; IV. "Два сейми 1670 р. Спроба розв'язання проблеми"; V. "У пошуках умов гідного життя". Структура логічна, за одним, як нам видається, винятком: матеріал останнього розділу, де йдеться про проблему вигнанців у 1648–1666 рр., слід було подати на початку роботи.

У цьому розділі, написаному головно на опублікованих джерелах, звернено увагу на те місце в Переяславській угоді, укладеній 24 лютого 1649 р. Б. Хмельницьким з королівськими комісарами, серед яких був, зокрема, брацлавський воевода Адам Кисіль, де сказано про відкладення до найближчих зелених свят вирішення питання щодо повернення шляхти до своїх володінь на контрольованій Військом Запорозьким території. Тим не менше, зауважує автор, якась частина цієї шляхти після 24 лютого повернулася до своїх володінь, скориставшись з перепочинку в польсько-козацькій війні. Зборівський договір 1649 р. не висловився однозначно про надання вигнанцям можливості повернутись, на думку М. Кулецького, Б. Хмельницький по суті пішов назустріч цій шляхті в даному питанні, а шляхта Чернігівського воеводства, зазначає автор, навіть 21 листопада 1650 р. спромоглася провести в Чернігові свій сеймик. Білоцерківський договір 1651 р. дозволив згадане повернення. Перемога козаків під Батогом 1652 р. призвела до втечі тих вигнанців, хто зумів знову заволодити втраченими маєтками. Гадацький договір 1658 р. проголосив для всіх емігрантів безпечне повернення – в кожному випадку за дозволом козацького гетьмана і королівським універсалом. Але відповідна стаття договору, як і весь він, втілена в життя не була. Слободищенський договір 1660 р., який знаменував перехід очолюваного Юрієм Хмельницьким Війська Запорозького на бік Речі Посполитої, створив певні можливості для повернення вигнанців. Невдалий похід Яна Казимира в Задніпров'я 1663–1664 рр., спрямований проти Москви, завдав великого удару по сподіваннях вигнанців знову осісти у своїх маєтках. За 31-м пунктом Андрусівського перемирного договору російська сторона зобов'язалася лише фінансово відшкодувати цю шляхту: Москва не бажала її повернення до маєтків.

Дальша розповідь М. Кулецького загалом заснована на рукописних джерелах. Особливу увагу він звертає на те, як проблема вигнанців розглядалася на сеймах. З огляду на пізнавальне значення наведеного ним відповідного матеріалу для

українського читача вважаємо за потрібне стисло вказати на вузлові моменти вирішення цієї проблеми.

На варшавському звичайному сеймі, який діяв у березні–травні 1667 р., вигнанці висловились за затвердження Андрусівського договору за умови надання їм фінансової допомоги. Сейм прийняв кілька постанов, які враховували їхні вимоги. Поза тим створена на ньому депутація з представників від сенату і посольської ізби визначила шляхи задоволення претензій цієї шляхти, зафіксовані в документі, який підписали король, глава католицької церкви (примас) та маршалок згаданої ізби. Документ, апробований однією з постанов даного сейму, 12 травня як королівський привілей був внесений до книг коронної і литовської метрик; вважалося, що таким способом його здано до архіву, звідси йменування його – *scrypt ad archivum*; звичайно його називали *pro parte exulum* – “стосовно вигнанців”. У документі зазначено: 1) король запевняє вигнанців, що вічний мир з Московією Річ Посполита підпише лише за умови повернення їй всіх земель, які за Андрусівським перемир’ям відійшли до Росії (*sine ulla avulsione*); 2) послы, відряджені до Москви, щоб передати ратифікований королем текст Андрусівського договору і вести з нею далші переговори, повинні вимагати царської згоди на користування вигнанцями маєтками у відступлених їй землях протягом перемирного періоду; 3) в разі негативної відповіді на цей постулат вигнанці одержать компенсацію з доходів від землеволодінь, які перебувають в безпосередньому розпорядженні короля (королівщин); однак ґродові староства не підлягатимуть цій компенсації; 4) як цар сплатить компенсацію вигнанцям, то 3/5 її має перепастися тим із них, хто володів маєтками у відпалих до Москви землях, які входили до складу Польського королівства (Корони), тобто у Чернігівському і Київському воєводствах, а 2/5 – вихідцям з уступлених Москві земель Великого князівства Литовського – Смоленського воєводства і Стародубського повіту; 5) для поділу між вигнанцями царської суми (її повинні були доставити згадані вище послы Речі Посполитої; ними призначені були чернігівський воєвода Станіслав Казимир Беневський і референдарій та писар Великого князівства Литовського Ципріан Павел Бжостовський) створено комісію зі senatorів і сеймових послів, причому до складу останніх введено осіб, прямо зацікавлених в поділі; ця розподільча комісія вирішуватиме, кому і яку суму видавати; на підставі її рішень ті самі послы Речі Посполитої мали її видавати (с. 23–24). “Привілей *pro parte exulum*, – пише М. Кулецький, – можна трактувати як правову підставу для повного (całościowego) врегулювання проблеми для потерпілих від Андрусівського договору” (с. 26).

На розпочатих у Москві 31 жовтня 1667 р. переговорах російська сторона категорично заявила послам Речі Посполитої про неможливість повернення вигнанців до втрачених ними маєтків і висловила згоду видати їм за ці маєтки грошову компенсацію (с. 31). Послы оцінили сумарний дохід вигнанців з їхніх володінь у 20 млн. польських злотих, зазначивши при цьому, що один тільки Михайло Вишневецький (майбутній король) одержував щорічно 700 тис. злотих (с. 32). Московська сторона погодилась одноразово сплатити лише 200 тис. рублів, тобто 1 млн. злотих; цю суму було зафіксовано у підписаному в Москві 14 грудня 1667 р. міждержавному договорі. Зрозуміло, то була компенсація символічна.

Розподільча комісія діяла від 30 квітня до 18 червня 1668 р. в ратуші Старої Варшави. Всіх, хто претендував на відшкодування, вона вписувала до реєстрів,

вивчала представлені їй ними документи на предмет визначення розміру компенсації і відсилала зацікавлених осіб до С. К. Беневського і Ц. П. Бжостовського для отримання належної їм суми (с. 46–63).

Остаточо київська шляхта одержала 400 тис. злотих, чернігівська – 300 тис., смоленська і стародубська – 300 тис. (с. 62–63).

Документи, що їх в своєму розпорядженні мав М. Кулецький, не дали йому змоги встановити, скільки всіх вигнанців було і скільки з них одержало компенсацію. На його думку, вигнанців було сотні, а з членами їхніх родин – тисячі (с. 213). До речі, автор зовсім не торкається питання про етнічно-соціальну їх структуру². Принагідно зазначимо, що, за підрахунками М. Кулецького, в обранні Михайла Вишневецького на королівський престол 1669 р. брало участь 30 шляхтичів Київського воєводства, 18 – Чернігівського, 43 – Смоленського воєводства і Стародубського повіту (с. 213). Зрозуміло, тут ідеться лише про частину вигнанців.

Слід мати на увазі, що після зречення у 1668 р. Яна Казимира від престолу Речі Посполитої серед кандидатур на зайняття останнього фігурував і цар Олексій Михайлович. З обранням його на цей престол у Варшаві пов'язували сподівання повернути Речі Посполитій втрачені нею землі. Кандидатура царя не пройшла – королем став Михайло Вишневецький.

Після розподілу одержаної царської суми актуальним стало питання про призначення доходів з королівщин для вигнанців. Особливо гостро воно стало на коронаційному сеймі, який відбувся у жовтні – першій половині листопада 1669 р. Вигнанці наполягали на передачі їм Кросненського староства, розташованого в Сяноцькій землі Руського воєводства. Оскільки їхні наполягання не знаходили позитивної відповіді з боку новообраного короля, то на знак протесту київський підсудок Ян Олександр Олізар Волчкович покинув сейм і тим самим зірвав його роботу (с. 114–117).

Зірвано було і варшавський надзвичайний сейм, що проходив у березні – першій половині квітня 1670 р., – на цей раз брацлавським чашником Олександром Бенедиктом Забокрицьким. Правда, протестував він у справі, яка нічого спільного не мала з проблемою вигнанців, але далися взнаки його тісні зв'язки з ними при обговоренні цієї проблеми на сеймі (с. 130, 150, 153).

На варшавському звичайному сеймі у вересні–жовтні 1670 р. питання доходів з королівщин в інтересах вигнанців було вирішено. Тим самим в цілому було завершено вирішення питання фінансової компенсації їм за втрачені маєтки (с. 167).

Вигнанці, зазначає М. Кулецький, були породженням суспільно-політичної кризи, яка охопила Річ Посполиту в середині XVII ст. і тривала протягом наступних десятиріч. На противагу багатьом іншим проблемам, що їх у ті часи переживала ця держава, проблему вигнанців вдалося в основному розв'язати. "Це можна вважати, – пише автор, – символом шансів, які стояли перед Річчю Посполитою

² Певне уявлення про шляхетські роди, які володіли землями в Чернігівському воєводстві перед Хмельниччиною, та про їх етнічно-соціальну структуру дає дослідження Петра Кулаковського. Див.: *Кулаковський П.* Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621–1648 роках // *Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії.* До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича / За редакцією Л. Зашкільняка та М. Крикуна. Львів, 1998. С. 113–130.

в справі подолання кризи й загальмування занепаду держави” (с. 216). Шанси використані не були.

Монографія М. Кулецького розкриває один з аспектів суспільно-політичної ситуації, у якій перебувала Річ Посполита в другій половині XVII ст., – аспект, що мав відношення і до земель Лівобережної України. Розповідаючи про долю вигнанців, він по суті зосередив свою увагу на питанні про надання їм грошової компенсації за втрачені маєтки і показав у зв'язку з цим, як воно розв'язувалось, як вигнанці впливали на діяльність сеймів і якими були дії правлячих кіл держави у відповідь на їхні домагання. Залишається актуальним вивчення того, як після втечі з насиджених місць склалося життя цієї шляхти, особливо тієї, яка тільки на втрачених Річчю Посполитою землях мала маєтки.

Книга М. Кулецького є цінним здобутком польської історіографії. Вона стане в пригоді й українським дослідникам.

Микола КРИКУН